Տ. ԹՈՐՈՍՅԱՆ. Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության կարգավորումը միջազգային իրավունքի շրջանակներում, *Երևան, «Տիգրան Մեծ» հրատ., 2008, 340 էջ:*

Քաղաքական գիտությունների դոկտոր Տիգրան Թորոսյանի սույն մենագրությունը գալիս է լրացնելու մեր երկրի համար կենսական նշանակություն ունեցող խնդրի՝ Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության կարգավորմանը նվիրված աշխատությունների շարքը հատկապես քաղաքագիտական և իրավագիտական տեսանկյունից, որն առավել քիչ ուսումնասիրվածն է: Այս մենագրությունը Լեռնային Ղարաբաղի խնդրի ծագմանն ու կարգավորմանը նվիրված եզակի և բարձրարժեք աշխատություն է, որը ոչ միայն փաստերի հիման վրա անաչառորեն ներկայացնում է խնդրի ծագման պատճառներն ու էությունը, 1988 թ. սկսված նոր շրջանի զարգացումներն իր երեք փուլերով (ժողովրդավարական կամարտահայտություն և բռնություններ, պատերազմ, կարգավորում), այլև հակամարտությունների կարգավորման միջազգային իրավական հիմքերը, ինքնորոշման իրավունքի տեղը միջազգային իրավունքում, կիրառման չափանիշներն ու ձևերը, Լեռնային Ղարաբաղի դեպքի համապատասխանությունն այդ չափանիշներին:

Մենագրությունը մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում թե՛ միջազգային իրավունքի շրջանակներում հակամարտության կարգավորման տեսական հիմքի ձևակերպման, թե՛ հակամարտության զարգացման ընթացքի համակարգված շարադրման ու հակամարտության իրական էությունը բացահայտող հետևությունների հիմնավորման տեսակետներից:

Ներկայացվող մենագրությունը միջազգային իրավունքի շրջանակներում դարաբաղյան հակամարտության կարգավորմանը նվիրված առաջին ամբողջական ուսումնասիրությունն է: Հեղինակը հանգամանորեն ներկայացնում է կարգավորման միջազգային իրավական հիմքերն ու առանձնահատկությունները, ինքնորոշման իրավունքի տեղը միջազգային իրավունքում: Տ. Թորոսյանին հաջողվել է ապացուցել, որ միջազգային իրավունքի նորմերը, առաջին հերթին՝ ՄԱԿ-ի հիմնարար փաստաթղթերը հստակորեն սահմանում են ինքնորոշման իրավունքին առնչվող բոլոր հասկացությունները և լիակատար հիմք են ազգերի ինքնորոշման իրավունքի կիրառման համար: Տարածքային ամբողջականության սկզբունքը միջազգային իրավունքի հիմնարար սկզբունք չէ, այլ այդ սկզբունքներից մեկի՝ պետությունների ինքնիշխան հավասարության սկզբունքի տարրերից մեկը և կարգավորում է միանգամայն այլ՝ ՄԱԿ-ի անդամ պետությունների միջև հարաբերությունները: Ինքնորոշման սկզբունքը ոչ միայն միջազգային իրավունքի յոթ հիմնական սկզբունքներից մեկն է (տարածքային ամբողջականության սկզբունքն այդ շարքում չէ), այլև ունի իրավական բարձրագույն՝ համապարտադիր և անվերապահ նորմի կարգավիճակ: Ավելին, անդրադառնալով լայնորեն տարածված այն կարծիքին, թե Հելսինկյան եզրափակիչ ակտի համաձայն տարածքային ամբողջականության սկզբունքը գերակայություն ունի ինքնորոշման իրավունքի նկատմամբ, հեղինակը միանգամայն համոզիչ փաստարկներով ապացուցում է, որ տարածքային ամբողջականության սկզբունքը կիրառելի է ՄԱԿ կամ ԵԱՀԿ անդամ երկրների միջև հարաբերությունների կարգավորման ժամանակ, մինչդեռ ինքնորոշման իրավունքը որևէ երկրի և դրանից անջատվող տարածքի միջև հարաբերությունների կարգավորման հիմքն է, հետևաբար, այդ երկու սկզբունքները գործում են միանգամայն տարբեր հարթություններում և չեն կարող միմյանց հակադրվել ու հակասել: Հատկապես կարևոր է այն հանգամանքը, որ «ՄԱԿ կանոնադրության համաձայն երկրների միջև բարեկամական հարաբերություններին և համագործակցությանն

առնչվող միջազգային իրավունքի սկզբունքների մասին հռչակագրի» դրույթների հիման վրա մենագրության հեղինակը հերքում է այն թյուր կարծիքը ևս, որ անկախացումը անջատման միջոցով հնարավոր է միայն մետրոպոլիայի համաձայնության դեպքում: Այդ հռչակագիրը, որը պարունակում է լիարժեք և ամբողջական մեկնաբանություններ ինքնորոշման իրավունքի իրացման վերաբերյալ, սահմանում է, որ «ինքնորոշվող ժողովուրդն, իր ընտրությամբ, կարող է կիրառել ինքնորոշման հետևյալ ձևերից մեկը.

ինքնիշխան և անկախ պետության ստեղծում,

ազատ միացում անկախ պետության կամ նրա հետ միավորում,

կամ ժողովրդի կողմից ազատորեն որոշված ցանկացած այլ քաղաքական կարգավիճակ»*:*

Ակնհայտ է, որ այս փաստաթուղթն ունի բացառիկ նշանակություն, քանզի սահմանում է, որ Լեռնային Ղարաբաղի կարգավիճակը կարող է որոշել միայն Լեռնային Ղարաբաղի ժողովուրդը, որևէ կազմակերպություն կամ որևէ երկիր իրավունք չունի այդ գործընթացը սահմանափակելու կամ արգելելու:

Վերլուծելով ինքնորոշման իրավունքի կիրառման պայմանների ու չափանիշների հայտնի մոդելները, Տ. Թորոսյանը հանգում է այն եզրակացությանը, որ նման միասնական մոդելի սահմանումը ոչ միայն հնարավոր է, այլև անհրաժեշտ՝ յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում հիմնավոր ու անաչառ վճիռ կայացնելու և սուբյեկտիվ դիրքորոշումները բացառելու նպատակով: Ավելին, հեղինակն առաջարկում է պայմանների ու չափանիշների համախումբ և բույլան հանրահաշվի հիման վրա կառուցված մոդել, որի օգտագործումը անհրաժեշտ և բավարար է ինքնորոշման իրավունքի կիրառումը հիմնավորելու կամ մերժելու համար՝ յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում: Լեռնային Ղարաբաղի դեպքը լիովին բավարարում է ինքնորոշման իրավունքի կիրառման թե՛ հայտնի, թե՛ առաջարկվող պայմաններն ու չափանիշները:

Ըստ Տ. Թորոսյանի, ինքնորոշման իրավունքի կիրառման ուսումնասիրությունը վկայում է, որ դրա ձգձգումները՝ անկախ հիմնավորումից, պարբերաբար պատճառ են դառնում նոր բախումների ու մարդկային զոհերի, իսկ երբ հակամարտության կողմ է ոչ ժողովրդավարական երկիր, այն կարող է հանգեցնել տեղահանության կամ ցեղասպանության:

Մենագրությունն արժեքավոր է նաև այն պատճառով, որ սեղմ ծավալում փաստերի կուռ շարադրանքով ապահովում է դարաբաղյան հակամարտության զարգացման տրամաբանության ու բնույթի ճշգրիտ ընկալում:

Ըստ Տ. Թորոսյանի, հակամարտության ծագման և բնույթի ճիշտ բնորոշման տեսակետից կարևոր է անցած դարասկզբի իրադարձությունների վերլուծությունը հակամարտության ենթատեքստում՝ Ցեղասպանություն, Նախիջևանի բռնակցում Ադրբեջանին, Լեռնային Ղարաբաղի խորհրդայնացում ռուսական Կարմիր բանակի կողմից, Ռուսաստանի կոմունիստական կուսակցության կովկասյան բյուրոյի ապօրինի որոշմամբ Լեռնային Ղարաբաղի ընդգրկում Խորհրդային Ադրբեջանի կազմում: Թեև այդ խնդիրներից մի քանիսն առանձին, ավելի մանրամասն ուսումնասիրության կարիք ունեն, սակայն մենագրությունը տալիս է հետևյալ միանշանակ հետևության բոլոր հիմքերը. միջազգային իրավունքի շրջանակներում դարաբաղյան հակամարտության ուսումնասիրությունը վկայում է, որ ԽՍՀՄ փլուզումից հետո Լեռնային Ղարաբաղի ինքնորոշման գործընթացը ապագաղութացման և արտաքին տիրապետությունից ազատագրման դասական օրինակ է ու այդ առումով լիովին համապատասխանում է ՄԱԿ-ի հովանու ներքո իրականացվող նման գործընթացներին ներկայացվող պահանջներին:

Ղարաբաղյան հակամարտության 1988թ. սկսված նոր շրջանի զարգացումներին հաճախ անդրադառնում է Ադրբեջանը՝ շարունակաբար աղավաղելով դրանք՝ նպատակ ունենալով խնդիրը ինքնորոշման իրավունքի հարթությունից սահմանների անձեռնմխելիության սկզբունքի կիրառման շրջանակներ տեղափոխելը: Այդ նպատակի համար ծախսվում են հսկայական միջոցներ, հրատարակվում և միջազգային կառույցնե-

րում տարածվում են գրքեր ու տպագիր այլ նյութեր, որոնք սկսել են արդյունք տալ: Մինչդեռ հակամարտության բնույթը ճիշտ ընկալելու տեսակետից չափազանց կարևոր են հետևյալ հարցերի պատասխանները. ինչպես է այն սկսվել, ով է կիրառել բռնություններ, ով է սկսել պատերազմը և այլն: Այդ առումով ևս ներկայացվող մենագրությունն ունի կարևոր նշանակություն, քանզի անհերքելիորեն վկայում է, որ Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի ժողովրդավարական կամարտահայտությանը Ադրբեջանը հակադրեց Սումգայիթի և Բաքվի ջարդերը, էթնիկական զտումներ Ադրբեջանի ողջ տարածքում, ապա նաև դիմեց ռազմական ագրեսիայի: Հեղինակը հատուկ ուշադրության արժանի է համարում մի փաստ, որը վերջին տարիներին ուշադրությունից դուրս է մնում և մոռացվում է. Սումգայիթի ու Բաքվի ջարդերն այնպիսի չափերի էին, որ ազգամիջյան բախումները խնամքով թաքցնող խորհրդային կառավարությունը ոչ միայն դա չկարողացավ անել, այլև ստիպված եղավ իրականացնել դատավարություններ՝ որոշ կազմակերպիչների դատապարտելով առավելագույն պատժի:

Քողարկելու համար իր կատարած հանցագործությունները Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի նկատմամբ, Ադրբեջանը հաճախ շահարկում է Խոջալուի դեպքը, որին անդրադառնալիս մենագրության հեղինակը ընդգծել է երկու կարևոր հանգամանք. այն տեղի է ունեցել Ադրբեջանի կազմակերպած դաժան շրջափակման և սանձազերծած պատերազմի արդյունքում, պատերազմական գործողությունների ժամանակ և Լեռնային Ղարաբաղի պաշտպանության բանակը, ի տարբերություն ադրբեջանական բանակի, ինչպես ղարաբաղյան պատերազմի մյուս բոլոր դրվագներում, Խոջալուի գրոհի ժամանակ ևս թողել է մարդասիրական միջանցք ու դրա գոյության մասին մի քանի օր տեղեկացրել ադրբեջանցիներին, որոնց իրենց իշխանությունները մատնել էին մոռացության՝ ներքաղաքական պայքարում այդ իրողությունն օգտագործելու նպատակով (Մութալիբովի հեռացումն իշխանությունից):

Ղարաբաղյան հակամարտության նոր շրջանի պատերազմական փուլին անդրադառնալիս մենագրության հեղինակը որպես աղբյուր օգտագործել է բացառապես օտար հեղինակների՝ հիմնականում 1992-1996 թթ. Մինսկի խմբում Ռուսաստանը ներկայացրած Վ. Կազիմիրովի և ռազմական պատմության ու պատերազմների տեսության ամերիկացի մասնագետ Փ. Գոռի աշխատությունները, ինչը վկայում է բերված փաստերի, հետևաբար և վերլուծությունների ու հետևությունների բարձր հավաստիության մասին: Արդյունքում հստակ պատասխաններ են ստանում գրքում ձևակերպված այդ փուլին վերաբերող հետևյալ հարցերը, որոնք հակամարտության կարգավորման տեսակետից ունեն բացառիկ նշանակություն.

– ո՞վ է սկսել պատերազմը,

– ե՞րբ և ինչո՞ւ ԼՂՀ պաշտպանության բանակը դուրս եկավ ԼՂԻՄ սահմաններից,

– ո՞վ է մերժել կամ խախտել հրադադարները:

Սովորաբար պատերազմի սկիզբ է համարվում 1992 թ. հունվարի 26-ը, երբ ադրբեջանական զինվորական ստորաբաժանումները՝ պաշտպանության նախարար Մեհտիևի գլխավորությամբ գրոհեցին Քարինտակ գյուղը կամ հունիսի 12-ը, երբ Ադրբեջանը լայնածավալ գրոհով ներխուժեց Մարտակերտի շրջան: Իհարկե, հիմնական հարցադրման տեսակետից երկու դեպքում էլ պատերազմի սանձազերծման մեղքն Ադրբեջանինն է, սակայն Տ. Թորոսյանն առաջարկում է մեկ այլ ուշագրավ մոտեցում, որը չի փոխում հարցադրման պատասխանը, սակայն առավել ամբողջական է բնութագրում հակամարտությունը: Ըստ այդ մոտեցման, ղարաբաղյան պատերազմը սկսվել է 1991 թ. ապրիլին, երբ խորհրդային ղեկավարության համաձայնությամբ խորհրդային բանակի 31-րդ մոտոհրաձգային դիվիզիայի մասնակցությամբ, զրահատեխնիկայի և ուղղաթիռների օգտագործմամբ ադրբեջանական ՄՀՕՋ-ի ջոկատները հայաթափեցին Շահումյանի և Հադրութի շրջանի 24 գյուղ:

Կարևոր է նաև հեղինակի հետևյալ դիտարկումը, որն անհերքելիորեն հաստատվում է փաստերով. պատերազմի առաջին փուլի ավարտին ԼՂՀ պաշտպանության բա-

նակը բավարարվեց Լեռնային Ղարաբաղի օդային և ցամաքային շրջափակման վերացմամբ ու ադրբեջանական զորքերի դուրսմղմամբ և դուրս չեկավ ԼՂԻՄ սահմաններից, սակայն դա չապահովեց անվտանգությունը, քանի որ խորհրդային արհեստականորեն գծված սահմանների խիստ կտրտվածությունը դժվարացնում էր դրանց պաշտպանությունը, իսկ սահմաններին տեղակայված ադրբեջանական կրակակետերի և ռազմական օդուժի անդադար ռմբակոծությունը շարունակում էր ավերածությունը: Լեռնային Ղարաբաղի պաշտպանության բանակին այլընտրանք չթողնվեց, և ԼՂՀ անվտանգության ապահովման նպատակով հաստատվեցին այսօրվա սահմանները: Չափազանց կարևոր է նաև, որ մենագրությունում ներկայացված փաստերը վկայում են. Ադրբեջանը մշտապես կամ խուսափել է հրադադարից, կամ, եթե համաձայնել է, կարճ ժամանակ անց խախտել է այն:

Առանձին վերլուծության նյութ է դարձել հակամարտության կարգավորման գործընթացը, որը հեղինակը պայմանականորեն բաժանել է երկու փուլի՝ լուծումների որոնում տարածքային ամբողջականության սկզբունքի շրջանակներում (մինչև 1997 թ. վերջը) և լուծումների որոնում տարածքային ամբողջականության սկզբունքի ու ինքնորոշման իրավունքի համադրմամբ: Հեղինակը միանգամայն արդարացիորեն նշում է, որ ինքնորոշման իրավունքի ընդունումը՝ որպես կարգավորման հիմնական սկզբունքներից մեկը, դեռևս չի ապահովում արդարացի լուծում: Այն հնարավորություն է տալիս միջազգային իրավունքի անհրաժեշտ իմացության առկայության դեպքում լիարժեքորեն պաշտպանել Լեռնային Ղարաբաղի շահերը: Հակամարտության կարգավորման գործընթացի հաջողությունը պայմանավորված է բանակցային գործընթացի ձևաչափի ճշգրտմամբ՝ այդ գործոնից բխող քայլերով: Ընդ որում, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության լիարժեք մասնակցությունը ԼՂՀ կարգավիճակի վերաբերյալ բանակցություններին՝ որպես հակամարտության միջազգայնորեն ճանաչված կողմ, անհրաժեշտ պայման է հակամարտության արդյունավետ կարգավորման համար:

Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության կարգավորման ուսումնասիրության տեսակետից ուշագրավ է նաև մենագրության 5-րդ գլուխը, որը նվիրված է հակամարտությունների համեմատական վերլուծությանը: Երբ 2008 թ. փետրվարին հռչակվեց Կոսովոյի անկախությունը և այն ճանաչվեց չորս տասնյակ երկրների կողմից, զգալիորեն մեծացավ այդ հակամարտության նկատմամբ հետաքրքրությունը և բուռն քննարկումների առարկա դարձավ այդ հակամարտության նշանակությունը՝ որպես հակամարտությունների կարգավորման նախադեպ: Ի սկզբանե արձանագրելով, որ նախադեպը միջազգային իրավունքում նորմաստեղծ աղբյուր չէ, Տ. Թորոսյանը խիստ օգտակար է համարում Լեռնային Ղարաբաղի և Կոսովոյի հակամարտությունների համեմատական վերլուծությունը, նախ՝ գնահատելու համար Լեռնային Ղարաբաղի պարագայում ինքնորոշման իրավունքի կիրառման իրավական հիմքերը հաջողված դեպքի համեմատ, ապա նաև պարզելու, թե ինչքանով է իրականությանը համապատասխանում մի շարք կազմակերպությունների ու երկրների ներկայացուցիչների պնդումները, թե Կոսովոյի դեպքը առանձնահատուկ է: Համեմատական վերլուծությունն ընդունված մեթոդ է հակամարտությունների ուսումնասիրության ոլորտում, թեև պետք է խոստովանել որ Լեռնային Ղարաբաղի դեպքում նման խորությամբ ուսումնասիրությունները բացակայում են: Մենագրության հեղինակը նախընտրել է երկբաղադրիչ վերլուծությունը՝ ըստ միջազգային կազմակերպությունների ընդունած փաստաթղթերի (միջազգային հանրության ընկալման չափում) և ըստ հակամարտությունների ընթացքի հանգուցային իրադարձությունների (փաստագրական չափում): Տ. Թորոսյանին հաջողվել է համոզիչ փաստարկներով ապացուցել, որ Կոսովոյի հակամարտությունը, ի տարբերություն դարաբաղյանի, ունի մի շարք թերություններ և այն առնվազն Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության նկատմամբ առանձնահատուկ ճանաչելու որևէ հիմք չկա:

Մենագրության չորս հավելվածները ներկայացնում են ինքնորոշման իրավունքին առնչվող միջազգային իրավունքի հիմ-

նարար փաստաթղթերը, ՄԱԿ Անվտանգության խորհրդի և Եվրոպայի խորհրդի խորհրդարանական վեհաժողովի ընդունած բանաձևերը Լեռնային Ղարաբաղի և Կոսովոյի հակամարտությունների վերաբերյալ, Լեռնային Ղարաբաղի և Կոսովոյի հակամարտությունների զարգացման ու կարգավորման ժամանակագրությունները: Հավելվածների առկայությունն օգտակար է ոչ միայն մենագրության լիարժեք ընկալման, այլև այդ հակամարտությունների կարգավորմանն առնչվող ցանկացած ուսումնասիրության համար:

Մենագրության կարևոր արժանիքներից է օգտագործված աղբյուրների բազմազանությունն ու առատությունը (60 մենագրություն, 70-ից ավելի հոդված, 60-ից ավելի փաստաթուղթ), ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ դրանց բացարձակ մեծամասնությունը օտար աղբյուրներ են: Հատկանշական է, որ դրանց մեջ զգալի է նաև ադրբեջանական աղբյուրների թիվը:

Գրքում բերված է նաև լրացուցիչ գրականության ցանկ՝ ինքնորոշման իրավունքի և անջատման խնդիրների վերաբերյալ, ինչն անառարկելիորեն վկայում է, որ ինքնորոշման իրավունքին առնչվող տեսական և կիրառական հարցերը միջազգային իրավունքի առավել ակտիվ քննարկվող պրոբլեմներից են, ընդ որում՝ նաև հեղինակավոր գիտական կենտրոններում ու հանդեսների էջերում:

Ամփոփելով ասելիքը, ևս մեկ անգամ հարկ է ընդգծել մենագրության խիստ հրատապությունն ու կարևորությունը հատկապես այսօր, երբ զգալիորեն ակտիվացել են քննարկումները Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման ուղղությամբ և կարգավորման հիմնական սկզբունքներից մեկը հայտարարված է ինքնորոշման իրավունքի ու տարածքային ամբողջականության սկզբունքի ներդաշնակ կիրառումը: Լեռնային Ղարաբաղի ինքնորոշման գործընթացը եղել է անթերի ինչպես միջազգային իրավունքի, այնպես էլ Խորհրդային Միության օրենսդրության շրջանակներում: Ինքնորոշման համար ընտրելով անկախության տարբերակը՝ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ժողովուրդը խնդրի կարգավորման գործընթացում կատարել է էական զիջում՝ ինքնակամ հրաժարվելով միջազգային իրավունքի շրջանակներում Հայաստանի Հանրապետության հետ միավորվելու իր անօտարելի իրավունքից:

Տ. Թորոսյանը միանգամայն արդարացիորեն նշում է, որ այնպիսի բարդ գործընթաց, ինչպիսին հակամարտության կարգավորումն է, ունի մի շարք բաղադրիչներ՝ իրավական, քաղաքական, պատմական, մշակութային, քարոզչական և այլն, ու անհրաժեշտ է շարունակական աշխատանք բոլոր ուղղություններով: Միաժամանակ, Հարավային Կովկասում տարածաշրջանային որևէ խնդրի լուծման ժամանակ հնարավոր չէ հաշվի չառնել աշխարհաքաղաքական զարգացումներն ու տարատեսակ շահերի բախումը: Հետևաբար, իրավագիտական-քաղաքագիտական ուսումնասիրությունները, ունենալով էական նշանակություն և միջազգային իրավունքի շրջանակներում ապահովելով ամուր դիրքեր, խնդրի արդարացի կարգավորում ապահովելու համար պետք է գուգակցվեն արդյունավետ բանակցային հմտություններով ու փորձագիտական շարունակական աշխատանքով վերոհիշյալ բոլոր ուղղություններով: Որևէ բաղադրիչի ու առավել ևս բաղադրիչների անտեսումը ի սկզբանե հեշտացնում է մյուս կողմի գործը և էապես նվազեցնում հաջողության հնարավորությունները:

Հաշվի առնելով Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության միջազգային ընդգրկումը՝ կարևոր է, որ մենագրությունը հնարավորինս արագ թարգմանվի ու հրատարակվի նաև անգլերեն և ռուսերեն:

ԳԵՎՈՐԳ ՊՈՂՈՍՅԱՆ